

І. Я. Терлюк

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії держави і права
i.terlyuk2406@gmail.com

О. І. Терлюк

магістр права
oleeksiy2807@gmail.com

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ТА ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО Й ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ МІГРАНТІВ (на прикладі «російської» міграції періоду імперських Росії та СРСР)*

© Терлюк І. Я., Терлюк О. І., 2019

Досліджено історичні аспекти міграційних процесів в Україну, зокрема особливості соціального й політико-правового статусу мігрантів на прикладі «російської» міграції періоду імперських Росії та СРСР. Доведено, що росіяни в Україні як етнос склався в результаті міграційних процесів. Простежено тенденції зростання чисельності, напрями розселення, а також особливості соціально-правового статусу українських росіян. З'ясовано місце російського населення в етнічній структурі українських земель. Показано взаємозалежність між політичним фактором (держава) й політико-правовим статусом росіян в Україні, їхнім впливом на соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток країни.

Ключові слова: міграція, росіяни, Україна, Російська імперія, СРСР, соціальне становище, політико-правовий статус.

І. Я. Терлюк, О. І. Терлюк

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В УКРАИНЕ И ОСОБЕННОСТИ СОЦИАЛЬНОГО И ПОЛИТИКО-ПРАВОВОГО СТАТУСА МИГРАНТОВ (на примере «русской» миграции времен имперских России и СССР)

Исследуются исторические аспекты миграционных процессов в Украине, в частности особенности социального и политико-правового статуса мигрантов на примере «русской» миграции времени имперских России и СССР. Доказано, что русские в Украине как этнос сложился в результате миграционных процессов.

* В основу статті покладено матеріали авторських виступів у рамках П'ятої Всеукраїнської науково-теоретичної інтернет-конференції «Правове регулювання переміщень населення (міграції, депортації, трансфери, проблеми біженців): історія і сучасність» (м. Львів, 29 квітня 2016 р.) та Міжнародного науково-практичного круглого столу «Моделі допомоги на шляху інтеграції внутрішньо переміщених осіб» (м. Львів, 12 грудня 2017 р.).

Прослежено тенденції росту численності, напрямлення расселення, а також особенності соціально-правового статусу українських росіян. Вияснено місце російського населення в етнічній структурі українських земель. Показано взаємозависимість між політичним фактором (державство) і політико-правовим статусом росіян в Україні, їх впливом на соціально-економічне і суспільно-політичне розвиток країни.

Ключевые слова: міграція, росіян, Україна, Російська імперія, СРСР, соціальне положення, політико-правовий статус.

I. Ya. Terlyuk

Institute of Jurisprudence and Psychology
Lviv Polytechnic National University
Department of History of State and Law
Ph.D., Assoc. Prof.

O. I. Terlyuk

Master of Laws

MIGRATION PROCESSES IN UKRAINE AND FEATURES OF SOCIAL AND POLITICAL AND LEGAL STATUS OF MIGRANTS (based on the «Russian» migration in times of imperial Russia and the USSR)

Historical aspects of migration processes in Ukraine, in particular features of social and political and legal status of migrants on the example of Russian migration of time Imperial Russia and the USSR are investigated. It is proved that Russians in Ukraine as an ethnic group formed as a result of migration processes. Tendencies of growth of number, directions of settlement, and also features of the social and legal status of the Ukrainian Russians are traced. The place of the Russian population in the ethnic structure of the Ukrainian lands is determined. The interdependence between the political factor (state) and the political and legal status of Russians in Ukraine, their influence on the socio-economic and socio-political development of the country is shown.

Key words: migration, Russians, Ukraine, Russian Empire, USSR, social status, political and legal status.

Постановка проблеми. Сьогодні у науковій думці не викликає заперечень той факт, що заселення й розміщення росіян на території України було результатом передовсім міграційних процесів. А рідко можна припустити, що саме історичні особливості заселення росіян на українські етнічні землі, зокрема в імперський російський та радянський періоди, значною мірою визначали специфіку їхнього соціального й політико-правового статусу і, як наслідок, спричинилися до того, що російська національна група в Україні відігравала особливу роль в усіх сферах життєдіяльності та суттєво впливала на перебіг національних процесів у суспільстві.

Аналіз дослідження проблеми. Треба констатувати, що наукова проблема росіян в Україні розроблялася побіжно і фрагментарно. За радянського часу етнодемографічні й етносоціальні проблеми росіян в Україні вивчали лише у контексті загальних демографічних й етнічних процесів зусиллями поодиноких етнологів (напр., В. Наулко). Наукове зацікавлення етнічними процесами в Україні зросло від часу проголошення її незалежності. З'явилася низка поважних колективних та, головню, індивідуальних праць (напр., С. Макарчук, В. Наулко, В. Романцов та ін.), в яких на

підставі досягнень сучасної науки висвітлено питання формування етнічного складу населення України, його динаміки та проаналізовано етнічні аспекти міграційних процесів. Проте російську меншину в Україні науковці вивчали, здебільшого, в контексті змін у чисельності чи ширшому демографічному аспекті, однак переважно на сучасному етапі (напр., В. Складар, М. Чаплик) і переважно в регіональному ключі (напр., І. Терлюк, Л. Колісник, Н. Малярчук). Натомість питання історичних особливостей «російської» міграції в Україну, складу росіян в етнічній й соціальній структурах населення історичної України викликали інтерес лише у небагатьох дослідників (напр, Т. Арзуманова, М. Лазарович). Так само в українській історіографії лише почасти висвітлено історичні проблеми формування та еволюції політичного й правового статусу росіян в Україні. А між іншим, на нашу думку, важко знайти ще якусь національну групу в Україні, в бутті якої так сильно корелювали між собою особливості її соціального й політико-правового статусу з міграційними процесами.

Мета статті – простежити еволюцію соціального і політико-правового статусу росіян-мігрантів у контексті міграційних процесів в Україні Нового і Новітнього часу; виявити місце міграційних процесів у формуванні російської меншини на українських етнічних землях; показати взаємозалежність політичного фактора (держави) та політико-правового статусу росіян в Україні.

Виклад основного матеріалу. Попри те, що перші росіяни на етнічних українських землях оселялися ще з другої половини XV століття, характеру належно спланованої й довготривалої політики російська етнічна експансія на українські землі набуває з ліквідацією Гетьманщини й зруйнуванням Запорозької Січі, коли Російська імперія суттєво розширила свої територіальні межі значною мірою за рахунок анексії українських земель – Південної України, Криму, Правобережжя та Бессарабії [Див. докл.: 1, с. 255–273].

«Зоряним» часом «російської» міграції в український Південь стало XIX ст., особливо друга його половина і початок XX століття. Тоді найбільшу кількість переселенців у Південну Україну – 45,3 % – становили вихідці російських губерній – Воронежської, Курської, Орловської, Пензенської, Рязанської, Тамбовської і Тульської. Майже половина з них – 180,3 тис. або 44,5 % – осіла в містах, решта (155,3 тис. або 37,2 %) – у сільській місцевості [2, с. 8–9]. Як наслідок, чисельність росіян Південної України тільки за шістьдесят років другої половини XIX – початку XX ст. виросла в 4,6 раза. У краї кожен п'ятий житель був росіянином, однак таки кожен другий – українцем [2, с. 26, 41]. Важливо зазначити, що попри значний відсоток російського населення в південних регіонах, історично росіяни у жодному з них (навіть у Криму) на початок XX ст. ніколи не становили абсолютної більшості населення. Разом з тим, хоча українці й становили більшість заселенців Південної України, їхній соціальний вплив значно поступався навіть групі іноземних колоністів, не кажучи вже про росіян, що безроздільно домінували на всіх щаблях управлінської вертикалі. До прикладу, навіть попри те, що численні колонії іноземців на Півдні мали право на внутрішнє самоврядування (щоправда, при підпорядкуванні нормам російського цивільного права – *Авт.*), усі окружні колоністські начальники призначалися для них лише з росіян [3, с. 239].

Важливим напрямом політики царського самодержавства у правобережних губерніях стало протегування російському за походженням дворянству. Для цього царське самодержавство проводило політику посилення російського землеволодіння. Вона полягала в наданні росіянам тих пільг, яких не мала місцева шляхта: отримання російськими дворянами конфіскованих у поляків за участь у повстанні 1830 р. маєтків, звільнення від податків (1810), пільгові умови оренди маєтків (1841), збереження для російських чиновників, окрім платні, також пенсії за колишню військову чи цивільну службу (1832) тощо [4, с. 213]. Подібна правова політика сприяла зростанню російського поміщицького землеволодіння на Правобережжі і у пореформені (після 1861 р. – *Авт.*) часи.

Так, після другого польського повстання 1863 р. царський уряд особливо наполегливо намагався послабити польське землеволодіння шляхом конфіскації земель поляків, які були до нього причетні, й передачі їх у руки переважно російських поміщиків. З цією метою 10 березня 1864 р. було видано спеціальний закон про пільгове набуття особами російського походження казенних земель і приватних маєтків у дев'яти західних губерніях (плюс Білорусь і Литва). Згідно з ним на пільгових умовах і за низькими цінами уряд продавав державні землі російським поміщикам, переважно чиновникам Південно-Західного краю. Як наслідок – якщо на початку 1860-х рр. російські поміщики володіли в Україні 900 тис. десятин землі, то на початку 70-х рр. – уже близько 1,5 млн десятин [5, с. 160–162]. І така тенденція зберігалася й надалі. Проте здебільшого росіяни переселялися у правобережні міста. Основними категоріями російського населення тут були купці, ремісники, професори, студенти та особливо чиновники й військові. Фактично роль правобережного міста визначалася наявністю в ньому царської адміністрації та військового гарнізону. Зазвичай ці позиції займали росіяни [6, с. 31]. Водночас регулярну армію у губерніях Правобережжя першої половини XIX ст. навіть вважають головним джерелом постійного поповнення населення з числа росіян. Лише у Подільській губернії у 1850 р. військовий контингент нараховував 49,3 тис осіб. Частина військових з числа офіцерів вступала у родинні стосунки з місцевим населенням і залишалась у цих краях назавжди [7, с. 36].

Загалом станом на 1916 р. росіяни в межах усіх українських губерній Російської імперії кількісно домінували серед решти неукраїнців (зокрема найчисленніших – поляків та євреїв), хоча й були другою за численністю (після українців) національною групою. У підросійській Україні їх проживало 3,5 млн або 9,9 % від загальної кількості населення, яке на той час нараховувало 35 млн 470 тис. осіб [8, с. 11].

Панівний політико-правовий статус й верхні позиції на соціальній драбині росіянам забезпечувала імперська національна політика, що спрямовувалася на збереження й посилення їхніх ключових позицій у політичному житті. Про це свідчить порівняно висока частка росіян, зайнятих у війську, адміністрації й освіті, та посилена увага до них з боку царизму. Так, відомий вчений О. Мироненко звернув увагу на те, що навіть за доби Тимчасового уряду залишалися чинними закони Російської імперії 1916 р., за якими етнічні росіяни, що працювали у Київській, Подільській, Волинській і Холмській губерніях у канцеляріях губернаторів, духовних консисторій, міських і повітових поліцейських управліннях, вчителями приходських шкіл, отримували у півтора разу вищу платню, ніж українці. А ті з росіян, що займали посади урядовців від 14-го до 8-го класу – отримували як надбавку ще 20 % від окладу [9, с. 314–315]. Гадаємо, що насамперед ці категорії російського населення об'єктивно були засобом масового поширення російської мови та культури в Україні (зросійщення – *Авт.*), а отже, розглядалися як оплот самодержавства. До того ж, розвинута імперська традиція спонукала росіян вважати себе представниками монополю-панівної, державної нації з відповідними претензіями на особливе становище в різних сферах суспільного життя. І фактично росіяни, з погляду суспільного розподілу праці, домінували в стратегічних сферах соціально-економічного, політичного і культурного життя.

Як наслідок – на момент відновлення національної державності (1917 р.) українці в особі росіян на своїй власній території зіткнулися, з одного боку, з національною меншиною, яку порівняно з іншими меншинами, можна було назвати так лише формально. Росіяни в силу своєї чисельності (другої після українців національної групи), а головне – свого попереднього соціально-політичного статусу (імперської нації), стали чинником, який серед іншого значною мірою визначав успіх українців у розбудові власної національної державності, оскільки чимало росіян усвідомлювало себе власне представниками російських державних інтересів.

Російсько-радянська імперія в контексті етнонаціональної політики успадкувала немало рис попередньої, хоча й зберігала яскраву специфіку, накладену на неї комуністичним ладом.

Сучасна етнічна група росіян в Україні, що абсолютно домінує з-поміж третини *неукраїнців* (за даними останнього перепису населення), й далі продовжувала формуватися переважно завдяки міграційним процесам (переселенням). Свідченням цього є дані радянських переписів про темпи зростання росіян в Україні. Зокрема, за переписом 1926 р. на етнічних українських землях у СРСР проживало 4,2 млн росіян (12,1 % всього населення), а в межах УСРР – 2,7 млн (9,3 %), у 1959 році їхня кількість у республіці зростає до 7 мільйонів, в 1970 – росіян було в УРСР було вже до 10 мільйонів, а у 90-ті роки, за деякими даними, їхня кількість виросла до 12,5 мільйона. За підрахунками В. Романцова, чисельність росіян зростала на тлі зниження питомої ваги українців та представників інших народів. Зокрема, якщо в 1926 р. росіян було менше, ніж разом узятих представників усіх інших народів, окрім українців, у республіці – відповідно – 9,3 % і 10,7 %, то вже у 1937 р. це співвідношення змінилося на користь росіян до 11,3 % проти 9,3 %, а в 1989 р. росіян було вже 22,2 %, тобто у чотири рази більше, ніж представників інших народів [10, с. 112].

Серед причин переселення росіян й далі були економічні та, головню, – політичні фактори. Зокрема, у міжвоєнний період росіяни поповнювали населення України здебільшого завдяки організованим російсько-радянською владою їхнім масовим переселень на місце вимерлих українців і представників інших етнічних груп після голодоморів, депортацій українців, кримських татар та представників інших національностей. Для прикладу: нещодавно в Україні була видана унікальна карта «Голодомор 1932–1933 років», на якій позначені не лише місця так званих «чорних дощок» (спеціальні каральні заходи проти окремих сіл, коли голодне село оточували озброєними загонами, чим прирікали його на загибель, жорстоку смерть), але й дороги переселення на вимерлі території людей з Росії та Білорусі. Зокрема, тоді з Білоруської РСР в Одеську область – 68 ешелонів, із західних областей РРФСР в Дніпропетровську – 125 ешелонів, з Горького в Одеську – 141 ешелонів, з центрально-чорноземного регіону Росії в Харківську область – 188 ешелонів. З Іванівської в Донецьку – 147 ешелони, і багато-багато інших людей та ешелонів, яких не вдалося встановити. На карті вказано переселення за один місяць [11].

У повоєнні десятиліття зростання чисельності росіян у населенні республіки зумовлювалася потребою КППС прискорення засобами демографічної політики політичної, економічної і культурної інтеграції у загальнорадянський простір новоприєднаних західноукраїнських областей.

Російських мігрантів, основна маса яких у галицькі і західноволинські області прибувала з волі уряду СРСР, розглядали як опору і засіб радянзації краю, з допомогою яких радянський режим прагнув вирішити політичні цілі. Найбільшою серед новоприбулих росіян у західні області була частка з Російської Федерації. Вона становила близько половини усіх росіян-мігрантів. Друга половина прибулих походила зі східних областей України та інших республік. 1945–1950 рр. Міграція мала форсований характер, що добре видно на прикладі Львівської області. Наприклад, якщо в 1945 р. кількість прибулих в область росіян була у сім разів більшою, ніж у 1944-му, то в 1946-му – більш ніж у 10 разів. Керована урядом міграція направлялася головним чином до Львова (близько 20 %), в інші обласні центри, а також у райцентри, де була найбільша потреба у формуванні силових структур влади, партійних комітетів, обласних, міських і районних адміністративних установ і організацій [12, с. 115].

Зосередження росіян у владних структурах, особливо на відповідальних посадах у парткомітетах, серйозно посилювало їхнє соціальне становище, принаймні з огляду на високий рівень матеріального забезпечення працівників партапаратів. Відомо, наприклад, що відповідальні партійні працівники отримували високу зарплату, значна частина якої була завуальована. Вони користувалися значними пільгами у постачанні продуктів, промислових товарів т. ін. Така тенденція також призвела до суттєвої диференціації між національностями. Особливо різкими були відмінності в соціальному становищі російського і українського населення на рівні невеликих містечок, райцентрів, де практично всі росіяни-члени партії входили у номенклатуру райкомів. Зокрема, у Сокільницькому районі Львівської області на

січень 1945 року із 14 комуністів російської національності 13 було у складі районного керівництва. Не володіючи українською мовою, вони намагались обмежити або й витіснити її із низки сфер суспільного життя російською мовою. В цьому зв'язку красномовним є той факт, що на початок 1945 р. серед 33 цензорів Тернопільської області лише 5 були українцями. Серед прибулих «керівників» російської національності було чимало людей і з неналежною освітою, і з низькими моральними якостями. Показовою у цьому аспекті була система правоохоронних органів. Так, серед 15 начальників райвідділів НКВС Тернопільської області в середині 1945 р. 9 мали «нижчу» освіту. Повсюдно і широко допускались порушення навіть обмеженої більшовицької законності – глушення над людьми, фізичне знущання [13, с. 43–44].

Дещо пізніше, на думку проф. С. Кульчицького, російський етнонаціональний фактор намагались використати для створення об'єктивних підстав для формування радянського народу як денаціоналізованої «нової історичної спільноти». Засобом для цього й далі мали служити міграційні процеси. Зокрема, з цією метою керівництво КПРС формувало політику капіталовкладень з таким розрахунком, щоб посилити міжреспубліканський обмін населенням, а відтак притупити гостроту національно-визвольного руху [3, с. 262].

Комуністична партія і радянська влада, як і свого часу російсько-імперська влада, забезпечували сприятливі умови для збереження росіянами провідних позицій у багатьох сферах суспільства. Зокрема, ідеологічним засобом цього стало навіювання суспільству концепту різнозначимості титульних націй. У негласному табелі про ранги перше місце в Радянському Союзі визнавалося за росіянами як загальносоюзною титульною нацією, друге місце віддавалося націям, які були титульними в межах власних союзних республік, на третє місце відсувалися нації, що утворювали автономні республіки тощо. Створення за радянських часів для росіян сприятливих соціально-психологічних умов мало наслідком, за оцінкою російських етносоціологів Ю. Арутюняна та Л. Дробіжевої, досить «неглибоку» і тому нестійку» адаптацію «більшості росіян до інших етнічних середовищ національних республік». Бо де б не жили росіяни, «вони більше відчували, що вони живуть «в своєму Союзі», а не республіці» [14, с. 446].

Розпад СРСР сприяв перетворенню росіян на етнічну меншину і втрату ними колишнього домінантного становища. Внаслідок цього, росіяни попервах у нових державах переживають кризу етнічної ідентичності, що безпосередньо позначилося на міграційних процесах. На відміну від радянських часів, коли визначальною ознакою етнічних процесів в Україні було зростання чисельності росіян та їхньої частки серед усього населення, за часів незалежності спостерігалися протилежні тенденції. Так, за період між переписами 1989–2001 рр. загальна кількість росіян зменшилася на 26,61 % (3 021 441 особу). Скорочення чисельності відбулося в усіх областях, але найвищими темпами у відносних показниках – у західних та центральних, а в абсолютних показниках – у східних та південних. Це на загал підтверджує загальну тенденцію, підмічену проф. С. Макарчуком про те, що абсолютна і відносна кількість росіян збільшувалась лише в тих регіонах, де чисельно сильнішими були їх позиції раніше і, навпаки де їхня частка була незначною, там вона стала ще меншою [15, с. 104].

Висновки. В Україні росіяни як етнос склалися внаслідок міграційних переміщень. Процес проникнення росіян на українські етнічні терени позначений історичною тяглістю соціальних й політико-правових чинників: економічних, військових (військово-стратегічних) і, головню, політичних факторів. На територію сучасної України росіяни мігрували не стільки самостійно - в пошуках кращої долі, як в рамках спочатку російсько-імперської політики освоєння наших земель, а згодом й радянсько-імперської політики, спрямованої не лише на розширення й поглинання територій, але й проведення комуністичних експериментів. В обох випадках російський міграційний рух, котрий упродовж століть спричинявся до значного збільшення російського елемента в середовищі корінного українського населення, об'єктивно був одним із методів

колонізації України з боку імперської Росії (зокрема й у «радянському виданні»), а росіяни – її засобом. У результаті така політика імперського центру завжди негативно впливала на стан українсько-російських відносин усіх рівнів - і між народами, і між людьми. Як видається, в сучасній Україні значна частина етнічних росіян це усвідомила. Про це свідчать об'єднання українців різного етнічного походження, значною мірою – росіян у воєнному протистоянні з путінською Росією, російські прізвища у списку Небесної Сотні та у переліку українських військово-службовців, що загинули в зоні проведення ООС.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Терлюк І. Я. Росіяни в Україні: історичні особливості заселення та формування соціального й політико-правового статусу // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2015. Вип. 51. Ч. 1. С. 255–273.
2. Бойко Я. В. Заселение Южной Украины. Формирование этнического состава населения края: русские и украинцы (конец XVIII – начало XXI в.) [Електронний ресурс]. Етностатистический очерк. Выпуск 1. Черкассы: «Вертикаль», издатель ЧП Кандич С. Г., 2007. 43 с. Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/bojko.pdf>
3. Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. Т 1. Колективна монографія / відп. ред. В. А. Смолій; кер. авт. колективу Я. В. Верменич. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. 378 с.
4. Терлюк І. Я. Історія держави і права України : [навч. посіб.]. Вид. 4-те, зі змінами. К. Видавничий дім «Кондор», 2018. 772 с.
5. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). К., 1959. 308 с.
6. Кравченко Б. Соціальні відносини і національна свідомість в Україні ХХ століття. К.: Основи, 1997. 423 с.
7. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні. К.: Гол. спец. ред. мов. нац. менш., 1998. 80 с.
8. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект / М. Панчук (кер.), В. Войналович, О. Галенко, В. Устименко та ін. К.: ІПЕІНД, 2000. 356 с.
9. Мироненко О. М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. К.: Ін-т д-ви і права ім. В. Корецького НАН України, 1995. 328 с.
10. Романцов В. О. Український етнос: на одвічних землях. К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2004. 200 с.
11. Масове переселення росіян в Україну після голодомору [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://cenzoriv.net/index.php?name=articles&op=read&art=88&cat=57>
12. Терлюк І. Я. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.). Етносоціальне дослідження. Львів: Центр Європи, 1997. 176 с.
13. Терлюк І. Я. Вплив росіян на формування кадрів державного апарату в західних областях України в перше післявоєнне десятиріччя // Підготовка кадрів вищої кваліфікації для органів внутрішніх справ України. Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. Зб. наук. праць. Вип. 2. Львів. 1995. С. 42–45.
14. Арутюнян Ю. В., Дробышева Л. М. Русские: Этносоциологические очерки. М.: Наука, 1992. 464 с.
15. Макарчук С. А. Український етнос (виникнення та історичний розвиток). К.: НМКВО, 1992. 146 с.

REFERENCES

1. Terlyuk I. Ya. **Rosiyany v Ukrayini: istorychni osoblyvosti zaseleण्या ta formuvannya sotsial'noho y polityko-pravovoho statusu** // Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya istorychna. [Rosiyany v Ukrayini: istorychni osoblyvosti zaseleण्या ta formuvannya sotsial'noho y polityko-pravovoho statusu], Rel. 51. Ch. 1, 2015. 255–273 pp.
2. Boyko Ya. V. **Zaselenye Yuzhnoy Ukraine. Formyrovanye etnicheskogo sostava naselenyya kraya: russkye y ukrayntsi (konets XVIII – nachalo XXI v.)** [Electronic resource]. [Zaselenye Yuzhnoy Ukraine. Formyrovanye etnicheskogo sostava naselenyya kraya: russkye y ukrayntsi (konets XVIII – nachalo XXI c.)], Rel. 1. Cherkassy: “Vertykal’”, Publ. ChP Kandych S. H., 2007. 43 p. – Available at: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/bojko.pdf>
3. Performed by V. A. Smoliy; Head of red.kol. Ya. V. Vermenych **Skhid i Pivden' Ukrayiny: chas, prostir, sotsium**: in 2 Volumes. T 1. Kolektyvna monohrafiya / Vidp. red. V. A. Smoliy; ker. avt. kolektyvu Ya. V. Vermenych. [Skhid i Pivden' Ukrayiny: chas, prostir, sotsium], K.: Instytut istoriyi

Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2014. 378 p. 4. Terlyuk I.Ya. **Istoriya derzhavy` i prava Ukrayiny`**. Navch. posibnik. [Istoriya derzhavy` i prava Ukrayiny`]. Rel. 4th, Kiev. Publisher: «Kondor», 2018. 772 p. 5. Teplyts'ky V. P. **Reforma 1861 roku i ahrarni vidnosyny na Ukraini (60–90-ti roky XIX c.)**. K., 1959. 308 p. 6. Kravchenko B. **Sotsial'ni vidnosyny i natsional'na svidomist' v Ukraini XX stolittya**. K.: Osnovy, 1997. 423 p. 7. Naulko V. I. **Khto i vidkoly zhyve v Ukraini**. K.: Hol. spets. red. mov. nats. mensh., 1998. 80 p. 8. Performed by M. Panchuk (head of red.kol.), V. Voynalovych, O. Halenko, V. Ustymenko and others / **Natsional'ni menshyny Ukrainy u XX stolitti: polityko-pravovyy aspect**. K.: IPEiND, 2000. 356 p. 9. Myronenko O. M. **Svitoch ukrajins'koyi derzhavnosti. Polityko-pravovyy analiz diyal'nosti Tsentral'noyi Rady**. K.: In-t d-vy i prava im. V. Korets'koho NAN Ukrainy, 1995. 328 p. 10. Romantsov V. O. **Ukrayins'kyy etnos: na odvichnykh zemlyakh**. K.: Publ named after. O. Telihiy, 2004. 200 p. 11. **Masove pereselennya rociyan v Ukrainu pislya holodomoru** [Electronic resource]. – Available at: <http://cenzoriv.net/index.php?name=articles&op=read&art=88&cat=57> 12. Terlyuk I. Ya. **Rosiyany zakhidnykh oblastey Ukrainy (1944-1996 years). Etnosotsial'ne doslidzhennya**. L'viv: Tsentr Yevropy, 1997. 176 p. 13. Terlyuk I. Ya. **Vplyv rosiyan na formuvannya kadriv derzhavnoho aparatu v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy v pershe pislyavoyenne desyatyrichchya** // Pidhotovka kadriv vyshchoyi kvalifikatsiyi dlya orhaniv vnutrishnikh sprav Ukrainy. [Vplyv rosiyan na formuvannya kadriv derzhavnoho aparatu v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy v pershe pislyavoyenne desyatyrichchya], Publ. Visnyk L'vivs'koho instytutu vnutrishnikh sprav. Zb. nauk. prats'. Rel. 2. L'viv. 1995. 42–45 pp. 14. Arutyunyan Yu. V., Drobysheva L. M. **Russkye: Etnosotsyolohycheskye ocherky**. M.: Nauka, 1992. 464 p. 15. Makarchuk S. A. **Ukrayins'kyy etnos (vynyknennya ta istorychnyy rozvytok)**. K.: NMKVO, 1992. 146 p.

Дата надходження: 04.02.2019 р.